

ДЕЯКІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ДРАМИ З КУЛЬТОВОЮ ГІМНОГРАФІЄЮ

Українська шкільна драма, яка функціонувала в новому слов'яно-греко-латинському типі шкіл (братських школах, Києво-Могилянській академії) від кінця XVI – до середини XVIII ст., була пов'язана з різними джерелами. Дослідники звертали увагу здебільшого на її зв'язки із західноєвропейською духовною драмою, зокрема, єзуїтською шкільною драмою¹. Значною прогалиною у вивченні української шкільної драми є те, що вона не досліджувалася в контексті всієї української художньої культури XVII – першої половини XVIII ст., хоч була тісно пов'язана з різними її галузями. Це важливо ще й тому, що українська шкільна драма являла собою барокове театральне мистецтво, яке, синтезуючи в собі поезію, живопис і музику, прагнуло досягти максимуму виразності та емоційного впливу на глядача.

Одним з важливих джерел, з яким пов'язана шкільна драма, є культова гімнографія. Вона використовувалася в Богослужінні, і на її тексти створювалися одноголосі наспіви (монодія) та багатоголосі (партесні) твори.

Вплив церковної гімнографії на створення української духовної поезії XVII ст. помітив ще М. Петров². Це ж підтверджують і сучасні дослідники³. Такий вплив, очевидно, був і на поетичні тексти шкільних драм. Про це свідчить, наприклад, текстова близькість вірша “Возбранной воеводѣ, смерть в вѣки побѣдившой” з драми Дмитрія Туптала “Комедія на Успеніє Богородицы” і кондака Богородиці “Возбранной воеводѣ побѣдителная” з церковної гімнографії. Шкільну духовну драму і культову гімнографію єднала сюжетно-тематична схожість, яка особливо помітна в різдвяних і великодніх драмах. Крім текстової близькості, помітні впливи на змістовому та емоційно-образному рівні. Так, мабуть, не без впливу гімнографії виникали жанрові особливості виступів окремих персонажів драм. Наприклад, у церковній гімнографії є стихира “Съде

Адам прямо раю”, що виконується в неділю перед Великим постом⁴. У ній ідеться про плач Адама, вигнаного з раю. Починається вона ніби словами автора:

Сѣди Адам прямо раю
и свою наготу рыдая плакаше,

а далі продовжується як своєрідний “плач-монолог” Адама:

Увы мнѣ, улы мнѣ
Прелестію лукавою увѣшанну быти,
И окраденну и славы удаленну.
Увы мнѣ, простотою нагому
Нынѣ же недоумѣнну...
милостивый щедрый
щедрый вопію ти
помилуй мя падшаго.

Під впливом таких текстів, очевидно, виникли “плачі” першої людини, які зустрічаються майже в кожній великодній драмі (“Мудрость предвѣчна” II дія, 6 сцена; “Торжество Естества человеческого” I дія, 3 ява; “Царство Натури Людской” I дія, 7 сцена та ін.). Спільними рисами між гімнографічними текстами і аналогічними плачами з шкільної драми є відтворення емоційного горювального стану, страдницько-експресивний тон вислову і звідси – насичення текстів вигуками “уви”.

З великодньої драми невідомого автора:

Уви мнѣ, о Боже, кто ми днесь поможе
Грѣшной окаянной⁵.

Згадана в церковному гімнографічному тексті “Прелесть лукава” стає в драмі алегоричною дійовою особою.

Деякі тексти церковної гімнографії мають “подійний” характер і розповідають про події, яким у драмах були присвячені цілі сцени, як, наприклад, у стихирі на Різдво Христове з Ірмолою:

Господу Исусу рождшуся от святых дѣвы,
Просвѣтишася всяческая.
Пастырем бо свиряющим,
и волхом кланяющимся:
Ангелом воспѣвающим,

Ірод мятяшешся,
яко Бог во плоти явися:
Спас душам нашим⁶.

А в ірмосі на Різдво Христове спостерігаємо ніби змалювання вертепної сцени, яка виставлялася в кожній різдвяній драмі:

Таинство странное, вижу и преславное,
Небо, сушу, пещеру, престол херувимский, девицу:
ясли, вомѣстилище; в нем же возлеже
невомѣстимий Христос Бог ...⁷.

Гімнографічний текст, очевидно, впливав і на відтворення відповідних емоційних станів при розробці схожих сюжетних ситуацій в шкільній драмі. У стихирах та ірмосах, пов'язаних темою народження та воскресіння Христа, звучить заклик веселитися, радіти. Для них притаманний світлий піднесено-урочистий емоційний стан. Близькі до них співи хору панегіричного характеру в драмах, які розвивають цю емоційну сферу.

Зі стихири на Різдво Христове:

Веселитесь праведніи,
небеса радуйтеся:
возыграйте горы
Христу рождшуся⁸.

З “Комедії на день Рождества Христова” Дмитрія Туптала:

Радуйтеся, людие! Родися Спаситель.
Истинного всего мира Бог и откупитель ...
Весь мир нынѣ веселися
Христос Спаситель родися⁹.

Одним з найбільш яскравих свідчень зв'язку шкільної драми з церковною гімнографією є залучення богослужбових співів, які використовувалися в Україні в XVII – першій половині XVIII ст., у шкільну драму.

У період функціонування шкільної драми в XVII – першій половині XVIII ст. в Україні особливого розвитку набула духовна музика. Це, перш за все, акапельний хоровий спів на тексти церковної гімнографії, який звучав під час Богослужіння. Один і той же церковний текст мав одноголосу і багатоголосу музичну інтерпретацію і міг за бажанням регента включатися в Службу.

Культова монодія мала багаті традиції, витoki яких сягають періоду Київської Русі. Використовуючись у Службі протягом значного історичного періоду, вона змінювалась, в основному, з музичного боку, і в XVI – XVII ст. витворилася українська національна гілка цього співу, який фіксувався в типових для української богослужбової практики книгах – нотолінійних Ірмолоях. Наспиви, що фіксувалися в Ірмолоях, були широко відомі, бо вони входили в богослужбову практику і часто виконувалися. Крім того, Ірмолої були основними книгами, за якими навчали музичної грамоти і співів у братських школах, колегіумах, Києво-Могилянській академії.

Партесний (багатоголосий) спів, який звучав на ті ж самі церковні гімнографічні тексти, що й монодія, з'явився в Україні в кінці XVI ст. У XVII – першій половині XVIII ст. він досяг такого високого художнього рівня, що не поступався бароковій західноєвропейській церковній музиці XVII ст. Хоч між монодією і партесною музикою існують спільні риси, партесний спів є новим стильовим явищем.

Основний фонд партесних творів, які збереглися в Україні, зосереджений в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України.

Як свідчить ціла низка ремарок, існувала практика включення до драми співів з богослужбової практики на церковні гімнографічні тексти. Такі ремарки мають свою специфіку. Вони вказують на виконання співу і подають лише початок церковного гімнографічного тексту.

Є підстави вважати, що вже на ранньому етапі розвитку шкільного театру під час виконання декламацій і діалогів залучалися богослужбові співи на тексти церковної гімнографії. При цьому здебільшого залучалися ті співи, що відповідали певній тематиці (до різдвяних драм – різдвяні співи, до великодніх – великодні). Наприклад, в декламації П. Беринди “На Рождество Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа вѣршѣ” зазначалося: “Спѣвати “Слава въ вишних Богу”, стихиру по 8, псалом на Рождество Христово”. В інших декламаціях хоч і немає прямих ремаркових вказівок, проте в їх текстах часто звучить заклик до співу і цитуються початкові слова наспівів церковної гімнографії, що дає можливість робити припущення про виконання музичних зразків саме на ці гімнографічні тексти під час виконання декламації. Так, у текстах деяких декламацій неодноразово звучить заклик співати стихиру на воскресіння Христа “Христос воскрес із мертвих”, яка відповідала їх змістові. Це зустрічаємо у “Вѣршах з трагедії “Христос пасхон” Андрія Скульського (Львів, 1630):

О дай же нам Христе дочекати:

И “Христос воскрес”¹⁰ ту у гробу спѣвати . . .
 И з мнозствы свѣтлых Ангел гимны выдаваймо,
 “Христос воскрес”, збытне весело спѣваючи . . .
 Спѣваймо ж з звитязства нинѣ гимни спѣваймо:
 И “Христос воскрес” всѣ весело выкрыкаймо¹¹.

Ця стихира згадується і в декламації “Розмишляніє о муцѣ Христа Спасителя” Иоаникія Волковича (Львів, 1631):

Радуйся и весело не престань волати,
 “Христос воскрес из мертвых”, радостне спѣвати . . .
 Триумф его спѣвай, а миле волати,
 “Христос воскрес из мертвых”, не престань спѣвати¹².

Стихири “Христос воскрес із мертвих” та “Воскресенія день” могли звучати під час декламування “Имнологія” друкарів Києво-Печерської лаври П. Беринди, Т. Земки та ін. (Київ, 1630), присвяченого Петрові Могилі. На початку твору є ремарка, яка може свідчити про включення в декламацію співу: “На славник стихов Пасхи, пѣснь праздничная цѣлование, сѣгласно поют, иже в типографіи”¹³. Перед кожним з віршів цієї декламації є заголовки, що являють собою послідовні фрази зі стихир на воскресіння Христа “Воскресенія день” та “Христос воскрес из мертвых”, які, виходячи з вищенаведеної ремарки, мабуть, виконувалися вокально, причому в ремарці зазначено, що “спѣвають сѣгласно”, що можливо, означало “одноголосно”.

Ремарки про спів “пѣніє” на церковні гімнографічні тексти мають місце і в інших видах драм (різдвяних, великодніх, міраклях, мораліте). У ремарках цих драм досить часто вказується на спів з початковим текстом “Слава в вышних Богу”. Саме такий початковий текст має стихира на Різдво Христове. Тематично відповідним було її звучання в різдвяній драмі Димитрія Туптала “Комедія на день Рождества Христова”. Про це свідчить ремарка: “Пѣніє: “Слава в вышних Богу”. Ремарка зазначає, що ця стихира звучала і в драмі про Олексія, чоловіка Божого (“пѣніє начинается ангельское: “Слава во вышних Богу”), а також і в драмі-мораліте “Боротьба церкви з дияволом”.

Згідно з ремаркою: “Пѣніє: Христос раждается, славите!” у різдвяній драмі Димитрія Туптала звучав ірмос на Різдво Христове. Тематично відповідним було виконання в драмі-міраклі Димитрія Туптала “Комедія на Успеніє Богородиці” співу “Обрадованная, радуйся, с тобою Господь”, який є стихирою на успіння Богородиці, та співу “Ангели успеніє пречистая зряше” – ірмосу на успіння Богородиці.

Інші співи, які звучали в драмах на церковні гімнографічні тексти,

мали тематично опосередкований зв'язок з драмами. Так, у ремарці з уривка різдвяної драми йдеться про те, що “хор будет спѣвати: “Благовѣстуй, земле, радост велию, пойте, небеса, Божию славу”. У ремарці подано текст стихирі на благовіщення Богородиці. Такий же опосередкований зв'язок з драмою мають співи Літургії: “Свят, свят, свят Господь Саваоф”, “Тебе, Бога, хвалим” (у драмі про Олексія, чоловіка Божого), “Аллілуя” (у драмі “Ужасная измѣна сластолюбиваго житія”). У великодній трагедокомедії С. Ляскоронського звучало “Многая лѣта”.

В історичній драмі не знаходимо вказівок на вокальне виконання гімнографічного тексту, але мелодії культової монодії, мабуть, використовувалися, бо в “Трагедокомедіи, нарецаемой Фотий” Г. Щербацького персонаж Клірик співав “плачливу пѣснь в подражаніе извѣстному псалму “На рѣках Вавилонских”.

У рукописах українських шкільних драм не зафіксовані нотні тексти звучання музики, не знайдені й спеціальні записи музики драм, хоч у драмах музика часто використовувалася.

Віднайти монодичні наспіви на вказані в драмах церковні гімнографічні тексти¹⁴ нескладно. Вони існують (з незначними мелодичними варіантами) в більшості Ірмолоїв, які знаходяться в рукописних відділах бібліотек України, зокрема і в Інституті рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Отже, ця музична частина драми на тексти церковної гімнографії може бути повністю реконструйована.

Хоч монодичні зразки на вищезгадані тексти зі шкільної драми були найбільш розповсюджені і, ймовірно, саме вони включалися в шкільну драму, не можна не враховувати й того факту, що на ці самі гімнографічні тексти в XVII – першій половині XVIII ст. писалися й багатоголосі (партесні) твори. Зокрема, їх знаходимо в рукописних фондах Києво-Печерської лаври та Софії, що зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Але, на відміну від монодії, зразки якої в Ірмолоях мають певну мелодичну стабільність, партесні твори на одні й ті самі тексти були різні за музичним змістом. Хоч у порівнянні з монодією в партесних творах більш розвинене особисте авторське начало, проте автори ще притримувалися середньовічної традиції й не стільки прагнули виявляти свою індивідуальність, скільки творили в традиціях жанру, стилю. Тому спостерігається так багато стилістичних спільностей між різними партесними творами, і тому вони часто безіменні. І хоч точно не можна стверджувати, що той чи інший твір на згадані гімнографічні тексти міг звучати в шкільній драмі, проте будь-який з них дає уявлення про партесну музику, яка могла включатися в шкільну драму.

Хоч вживані в шкільних драмах співи на тексти церковної гімнографії різні за змістом і жанрами (стихири, ірмоси, окремі наспіви з Літургії), проте їх єднає світло-радісний настрій; це в основному типові для Богослужіння співи, що прославляли небесні сили. Функцію таких співів хору в драмах і Богослужінні можна визначити як панегіричну.

Л. Софронова відзначала помітну роль Біблії у створенні шкільних драм¹⁵, але, як виявляється, не менш важливим джерелом була й культова гімнографія. Зв'язки з Біблією, культовою гімнографією і, особливо, використання богослужбового співу в драмах створювало її сакральні риси. У поєднанні сакрального з світським і художнім, що притаманне українській шкільній драмі, проявилися характерні для неї барочні риси.

¹ Рєзанов В. Драма українська.– К., 1926–1929.– Вип. 1; Вип. 3–6.

² Петров Н. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ея до преобразования в 1819 году // Тр. Киев. духов. акад.– 1867.– Т. 1.– С. 85.

³ Крекотень В. Українська книжна поезія XVI – початок XVII ст. // Українська поезія. Кінець XVI – початку XVII ст.– К., 1978.– С. 6

⁴ Рукописний Ірмолой.– ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Ін-т рукопису, ф. I, од. зб. 3367, с. 324–324 зв.

⁵ Рєзанов В. Драма українська.– К., 1925.– Вип. 3.– С. 319.

⁶ Рукописний Ірмолой.– ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Ін-т рукопису, ф. I, од. зб. 3367, с. 264.

⁷ Там же, с. 70.

⁸ Там же, с. 270.

⁹ Рєзанов В. Драма українська.– К., 1927.– Вип. 4.– С. 121.

¹⁰ Лапки в тексті поставлені нами для виділення цитованого гімнографічного тексту.

¹¹ Рєзанов В. Драма українська.– К., 1926.– Вип. 1.– С. 85, 88, 90.

¹² Там же.– С. 119, 122, 124.

¹³ Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.– К., 1978.– С. 359.

¹⁴ У драмах виконувалася музика й на інші віршовані тексти.

¹⁵ Софронова Л.О. Український театр барокко та християнські культурні традиції // Українське барокко та європейський контекст.– К., 1991.– С. 198–203.